

ТРИБИНА БИБЛИОТЕКЕ САНУ

ГОДИНА VI

БРОЈ 6

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

THE SASA LIBRARY FORUM

YEAR VI
VOLUME 6

Accepted on December 26th 2017, at the 10th meeting of the SASA Department of
Language and Literature, following the reviews of academician
Nada Milošević-Đorđević and academician *Predrag Piper*

Editor-in-chief
academician
MIRO VUKSANOVIĆ

BELGRADE
2018

ISSN 2335-0121

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ТРИБИНА БИБЛИОТЕКЕ САНУ

ГОДИНА VI

БРОЈ 6

Примљено на X скупу Одељења језика и књижевности
од 26. децембра 2017. године, на основу рецензија академика
Наге Милошевић-Ђорђевић и академика *Предрага Пићера*

Уредник
академик
МИРО ВУКСАНОВИЋ

БЕОГРАД
2018

© Српска академија наука и уметности, 2018

Трибина Библиотеке САНУ основана је да приказује јавности нове књиге чланова САНУ, нова издања САНУ и њених института, из свих области наука и уметности. Први уредник Трибине био је академик Никша Стипчевић, управник Библиотеке САНУ од 1991. до 2011. године. Од октобра 2011. године уредник Трибине је академик Миро Вуксановић, управник Библиотеке САНУ.

Годишњак *Трибина Библиотеке САНУ* покренут је 2013. године. У првом броју донет је целовит преглед приказаних књига у Салону САНУ од 1991. до јуна 2011. године, а потом, у хронолошком низу, текстови казани на Трибини од новембра 2011. до краја 2012. године. У другом броју штампани су текстови са Трибине из 2013. године. У трећем броју објављени су текстови са Трибине из 2014. године. У четвртм броју су текстови са Трибине из 2015. године. У петом броју су текстови са Трибине из 2016. године. У шестом броју су текстови са Трибине из 2017. године.

Прилози се објављују без измена. Дати су наслови где их није било на саопштењима.

ТРИБИНА БИБЛИОТЕКЕ САНУ
17. I 2017 – 5. XII 2017.

Уредник
академик Миро Вуксановић

Стручне сараднице
Стасја Церовић • Биљана Јоцић

САДРЖАЈ

<i>Византијско наслеђе и српска уметности. Књ. 1–3 / главни уредници Љубомир Максимовић, Јелена Триван</i>	<i>11</i>
<i>Едиција Корени : српске земље, насеља, порекло сџановништва и обичаји [фотиографско издање радова Јована Цвијића и његових следбеника] / уредник и приређивач Борисав Челиковић</i>	<i>25</i>
<i>Пруси и виолина у Забели : о Михаилу Ђурићу њоводом његовогодишњице његовој ујокојења : (2011–2016) / Данило Н. Басић</i>	<i>43</i>
<i>Чувар достојанства филозофије : сџоменица о годишњици смрти академика Михаила Ђурића : (1925–2011) / приредио Данило Н. Басић</i>	<i>43</i>
<i>Наука : сџање, сџрапџија, њерсџектџиве : зборник радова са научној скуџа одржаној 5. и 6. јуна 2015. / уредник Александар Косић</i>	<i>57</i>
<i>Свеџлосџ у развоју друштва : џрошлосџ, садашњосџ и будућносџ / уредници Зоран В. Поџовић, Бранислав Јеленковић</i>	<i>63</i>
<i>Минерални ресурси никла у Србији и уџицај на живоџину средину / уредник Видојко Јовић</i>	<i>81</i>
<i>Фауна реџиџних водоземаца Србије / Георџ Цукић, Тања Д. Вуков, Милош Ј. Калезић ; уредник Радмила Пеџановић</i>	<i>81</i>

<i>Зайамћења / Василије Ђ. Кресћић</i>	95
<i>Манасћир Сћуденица : 700 година Краљеве цркве / уредник Љубомир Максимовић, Владимир Вукашиновић</i>	107
<i>Свeћи Никитиа код Скопља : задужбина краља Милућина / Миодраћ Марковић</i>	107
<i>Србија и Русија : 1814–1914–2014 : међународни научни скућ 13–14. окћобар 2014. године / уредник Михаило Војводић</i>	125
<i>Косовско-мећохијски зборник. 6 / уредник Михаило Војводић</i> ..	125
<i>Гени и ћеном / уредник Милена Сћевановић</i>	135
<i>Основи манићулсања ћенима / Милена Сћевановић</i>	135
<i>Depleted uranium induced Petkau effect : challenges for the future / Svetlana Zunic, Ljubisa Rakic.</i>	156
<i>Дан Библиоћекe САНУ ћосвећен Вељку Пећровићу (1884–1967–2017)</i>	177
<i>Сћање и ћерсћекћиве мулћикулћурализма у Србији и државама рећиона : зборник радова са научној скућа одржаног 10–11. сeћћембра 2015. / уредници Војислав Сћановчић, Горан Башић</i>	189
<i>Сћо срћских академика у Колекцији Одћовори Милоша Јевћића.</i>	209
<i>Тесла за сва времена / уредници Зоран В. Поћовић, Дејан Поћовић, Слободан Вукосавић</i>	225
<i>Од Сунчевој сисћема до ћраница васионе / уредник Зоран Кнежевић</i>	225
<i>Модернизација Србије ћрадићељским законима од 1837. до 1903. / [сакућио] Бранислав Крсћић ; уредници Часлав Оцић, Милан Лојаница</i>	247
<i>Глас САНУ ; књ. 426. Одељење друщћивених наука ; књ. 32 / уредник Данило Басћа</i>	247

<i>Епидемија њазносѝи и Србија / уредник Драѝан Миѝић</i>	<i>259</i>
<i>Знамениѝи Срби о Хрваѝима / Василије Ђ. Кресѝић</i>	<i>263</i>
<i>Великохрваѝске ѝреѝензије на Војводину, Босну и Херѝеѝовину = Greater Croatian pretensions to Vojvodina and Bosnia and Herzegovina / Василије Ђ. Кресѝић ; [ѝреводилица Таѝѝјана Ђосовић]</i>	<i>263</i>
<i>Љубомир Симовић / ѝрпредио Боѝдан А. Поѝовић</i>	<i>279</i>
<i>Именик ауѝора, уредника и ѝоворника</i>	<i>295</i>

Стање и перспективе мултикултурализма у Србији и државама региона : зборник радова са научног скупа одржаног 10–11. септембра 2015. / уредници Војислав Становчић, Горан Башић. – Београд : Српска академија наука и уметности : Институт друштвених наука, 2016

Говорили: академик Тибор Варади
др Горан Башић
проф. емеритус Вукашин Павловић

У Београду, уторак 12. септембар 2017. у 13 часова

ЗБОРНИК О КУЛТУРАЛИЗМУ

На почетку смо тринаесте по реду овогодишње Трибине. Приказујемо још једно ново издање, припремљено у Одељењу друштвених наука. То је зборник радова са научног скупа из септембра 2015. године. Наслов је *Стање и перспективе мултикултурализма у Србији и државама региона*. Има двадесет и шест радова на више језика. Показује колико је култура изузетно важна и као национална особина и као спона међу различитим народима.

Суиздавач је београдски Институт друштвених наука. Уредници су академик Војислав Становчић, који од ове године није са нама, који је био редовни посетилац наше Трибине, и др Горан Башић, који ће данас да говори о њиховом заједничком послу на уређивању књиге пред нама.

Зборник радова ће приказати академик Тибор Варади и проф. емеритус др Вукашин Павловић.

(Реч уредника Трибине)

М. В.

Тибор Варади

О ПРВОМ ПОГЛАВЉУ ЗБОРНИКА

Конотације израза „мултикултурализам“ постају све снажније – али нису једносмерне. У јавном говору многи перципирају мултикултурализам као симбол нечег напредног, али није мали број ни оних, који у мултикултурализму виде нешто труло. Није једносмислено ни то на шта се мултикултурализам протеже. Да ли је реч о томе да се британским муслиманима дозволи да у неким областима уведу шеријатско право (као што то предлаже један англикански надбискуп)? Да ли је реч о томе да Срби у Хрватској могу да користе ћирилицу? И шта још све може да обухвати појам мултикултурализма? Због тога је посебно важно да се појам мултикултурализма што јасније дефинише, да се идентификује у различитим контекстима, чиме би се поставила јаснија подлога вредносним судовима.

И то је оно ка чему овај Зборник тежи. У првом одељку Зборника аутори настоје да сагледају садржину мултикултурализма у контексту права и посебно мањинских права, да идентификују факторе и околности који доприносе развоју (или ометају развој) мултикултурализма и паралелних идентитета, да перципирају мултикултурализам у контексту глобализације, да упореде мултикултурализам са сродним појмовима као што су интеркултурализам или интерсекционалност, као и да анализирају мултикултурализам у контексту језика.

Први одељак садржи 9 радова:

1. Тибор Варади, „Културна различитост и правна релевантност културне различитости“
2. Силво Деветак, „Нестајање мултикултурализма подрива стубове на којима је изграђена Европска унија“
3. Горан Башић, „Етнокултурални идентитети – политике признања и пракса опстанка“
4. Алпар Лошонц, „Притиснути мултикултурализам“
5. Слободан Дивјак, „Мултикултурализам и модерно право“
6. Вукашин Павловић, „Мултикултурализам између глобализације и националне државе“

7. Ранко Бугарски, „Језик, мултикултурализам и интеркултурализам“
8. Вера Клопчич, „Контролни механизми за имплементацију међународних докумената за заштиту права мањина“
9. Зорица Мршевић, „Механизми деловања интерсекционалности“

Радови са фокусом на шансе опстанка мултикултурализма

Овај аспект (шансе опстанка) је заправо у одређеној мери присутан у свим радовима но у четири рада добија посебан нагласак: то су радови Силва Деветака, Горана Башића, Алпара Лошонца и Вукашина Павловића

Рад Силва Деветака „Нестајање мултикултурализма подрива стубове на којима је изграђена Европска унија“ полази од претпоставке да су културна, етничка, лингвистичка, религиозна и регионална различитост заправо основа на којима је грађена Европска унија. Аутор примећује бројне појаве, покрете и тенденције које угрожавају ове основе. Посебно се истичу пет проблема који су последњих година добили значај: исламофобија, страх од миграната, страх од Рома, прикривени антисемитизам и нетолеранција према етничким и верским мањинама. Аутор сматра да Европска унија и органи Европске уније имају одговарајуће компетенције да би се супротставили овим претњама, али су потребни и политичка воља, као и компетентност – и потребна је и сарадња влада држава чланица ЕУ. Указује и на улогу организација цивилног друштва. Аутор сматра да основни циљ координисаних акција треба да буде остваривање принципа „јединство у различитости“.

У раду Горана Башића „Етнокултурни приоритети – политике признања и пракса опстанка“ посвећује се пажња како „левим“ (пре свега либералним) тако и „десним“ критикама мултикултурализма у савременом окружењу. Поставља се и питање да ли технолошки развој доприноси брисању разлика, или управо оживљава неке различитости. Аутор сматра да једообразни модел мултикултуралности не може да одговори на савремене изазове. Са једне стране имамо сучељавање са културама нових миграција. Насупрот томе, мање изазова доноси традиционално устројене мултиетничке заједнице, но и оне могу да донесу искушења, као што показује пример Југославије. Аутор закључује да мултиетничност изискује оригиналне политике мултикултуралности уткане у демократски поредак, а истовремено усмерене ка интеграцији и очувању аутентичних идентитета етно-културних мањина.

Алпар Лошонц у свом раду „Притиснути мултикултурализам“ такође говори о опасностима и о шансама опстанка мултикултурализма са нагласком на окружење позног капитализма, те постсоцијалистич-

ких земаља. Аутор указује на то да неки широки савремени проблеми – као што су незапосленост, или осећање несигурности – представљају претњу и мултикултурализму. Јавља се и склоност ка етнизацији друштвено-економских проблема. Но постоји и стварна потреба за мултикултурализмом. Чак и ако је Кантово начело да свет припада свима утопистичко, то ипак може бити жељени правац. У вези са новим таласима миграцијама настаје и ситуација која се може назвати „мултикултурализам притеран уза зид.“ Аутор закључује да је „мултикултурализам недовршен процес, посредован политичким интерпретацијама“.

Текст Вукашина Павловића је посвећен теми „Мултикултурализам између глобализације и националне државе“ и усредсређује пажњу на утицај глобализације, примећујући да глобализација заправо утиче на мултикултурализам на различите начине и у супротним правцима. Са тим се повезује и питање да ли се демократија лакше остварује у моноетничким националним државама, или пак у мултикултурним државама. Аутор даје један преглед модела мултикултурализма, разликујући пет могућих модела. Истиче да глобализација олакшава кретање – а тиме и присуство више култура на истој територији. Истовремено, рађа се и страх од глобализације, шири се ксенофобија и присутна је појава затварања националних држава. Тежња ка етнички хомогеним националним државама подстиче и тежње ка сепаратизмом. Економске кризе, растуће социјалне неједнакости и таласи миграције подржавају етнонационалистичке покрете. Аутор закључује да процеси глобализације можда смањују разлике између различитих националних култура, али истовремено увећавају и умножавају разлике унутар националних држава.

Радови са фокусом на односу мултикултурализма и права

У моме раду „Културна различитост и правна релевантност културне различитости“ поставља се као основно питање да ли је културна различитост (пре свега етничка и верска различитост) правно релевантна – и да ли треба да буде правно релевантна. У историји – посебно у правној историји – имамо безброј примера који показују да се етничка или верска припадност чини правно релевантном, да би се одређене верске или етничке групе дискриминисале. Нека права, неки положаји су учињени недоступним људима само зато што су припадници одређене вере или етничке групе. Такав је био приступ колонијализма, такав је био приступ фашизма – и, мада у блажој форми, такве смо примере имали и у другим системима. Али постоје и случајеви у којима није реч о дискриминацији ради дискриминације, већ

о „дискриминацији“ која има рационални ослонац – или макар може да буде предмет озбиљне расправе. На пример, поставља се питање да ли етничка припадност може (или треба) да буде ослонац елиминације потенцијалних арбитара у међународним споровима да би се гарантовала непристрасност. Следи питање може ли правна релевантност етничке припадности да има и позитивни ефекат, и да ли може да обезбеди равнотежу у мултиетничким државама. При томе се анализира Устав Босне и Херцеговине („Дејтонски устав“). Потом следи упоредноправна анализа прописа више земаља којима се (са више или мање успеха) етничка припадност чини релевантном да би се сачувала културна различитост. На пример, дозвољава се да се мањински разреди отварају са мање ђака (мање од општег стандарда), јер код мањина то може бити питање опстанка, а не питање рационалности. Европски документи о људским правима такође садрже правила која прихватају правну релевантност етничке припадности у циљу очувања културне различитости. При томе се поставља и питање да ли бројчана заступљеност и „традиционални статус“ одређене мањинске групе треба да имају утицаја на правну релевантност.

Рад Слободана Дивјака „Мултикултурализам и модерно право“ испитује однос мултикултурализма и модерног права. Рад почиње са општим разматрањима са фокусом на однос мултикултурализма и либерализма. Аутор се позива на критике упућене либерализму из разлога што смешта посебне културе у домен приватног и тиме их чини ирелевантним у процесу конституисања уставно-правног поретка модерних држава. На тај начин раздвајају се културне традиције и правни поредак. Либерализам наравно дозвољава личне слободе и лична опредељења у домену културе, али је то сфера „негативних слобода“ односно слобода од државе. Указује се на опасност од тога да се правни систем стави у функцију заштите једне културне традиције, али се истичу и огромне тешкоће у конципирању државе и правног система који би истовремено изражавао више култура. Мултикултурализам се у савременим условима у суштини залаже не само за индивидуална, већ и за колективна права везана за културни идентитет. Аутор закључује да мултикултурализам може да добије одређени простор у савременим правним системима, али „не може радикалније потиснути либерално устројство модерног света“.

У другом делу свог рада Слободан Дивјак усмерава пажњу на Србију и указује пре свега на опасности од посебног правног уобличавања етничких заједница, што може довести до „узајамног апартехејда“. Критикује етнонационализам како мањинских тако и већинског народа и посебно осуђује захтев за санџачком аутономијом „која би обухватила и део Црне Горе, „са примесом исламског фундамен-

тализма“, те помиње да ове тежње нису добиле адекватан одговор на сцени која не признаје у довољној мери културну хетерогеност.

Рад Вере Клопчич „Контролни механизми за имплементацију међународних докумената за заштиту мањинских права“ такође приступа мултикултурализму са аспекта права, а посебно са аспекта заштите мањинских права. У центру пажње су међународни (нарочито европски) споразуми који су релевантни и са становишта заштите мањинских права, ако што су Међународни пакт о грађанским и политичким правима, (европска) Оквирна конвенција за заштиту националних мањина, те Европска повеља у заштити регионалних или мањинских језика. Вера Клопчич посебно истиче значај контролних механизма, и улогу стручњака кроз механизам мониторинга.

Мултикултурализам и његово пишање језика

У свом раду „Језик, мултикултурализам и интеркултурализам“ Ранко Бугарски констатује да су неки изрази постали веома популарни, али се употребљавају несистематски и без јасно конципиране садржине. Аутор настоји да прецизније одреди (и објасни) појмове као што су „мултикултуралност“, „мултикултурализам“, „мултикултурност“, „интеркултуралност“, „интеркултурализам“, иронична скраћеница „мулти-култи“, затим „мултилингвалност“, „мултилингвализам“, „интерлингвалност“. У својој анализи, аутор се ослања на неколико примера из скорашње историје, као и на европске повеље и конвенције.

Ранко Бугарски истиче неке релативне предности интеркултуралности наспрам мултикултуралности и додаје да ни мултикултурализам нити интеркултурализам немају озбиљне шансе за опстанак ако нису утемељене на вишејезичности, што подразумева и образовну политику која прихвата и вишејезичност као циљ (имајући у виду како већински језик, тако и мањинске језике на територији једне државе).

Пишање интерсекционалности

Рад Зорице Мршевић „Механизми деловања интерсекционалности“ је фокусиран на проблематику једног тематског подручја које није идентично са тематским подручјем мултикултуралности, али постоје многе сличности па и додирне тачке. Аутор усредсређује пажњу на „комбиноване идентитете“, као што су комбинације религијске припадности, етничке припадности, инвалидитета, старости и/или сексуалне оријентације – с тим да се посебно испитује интерсекционалност која укључује и родну компоненту. Истиче се, да су посебно

изложене дискриминацији особе које се истовремено везују за више не-привилегованих идентитета (жене црнкиње, жене припаднице мањинског народа, припадник мањинске религије са ЛГБТ сексуалном оријентацијом и сл.) Говорећи о механизмима дискриминативног деловања интерсекционалности, Зорица Мршевић указује и на појаву дискриминације унутар мањина, позивајући се на студију Института друштвених наука из 2012. године са фокусом на националне мањине у Србији. Аутор анализира и приступ новијих међународних конвенција и износи аргументе у прилог „тандемским квотама“ које комбинују мањинску и родну припадност да би побољшали политичку заступљеност мањина.

Горан Башић

РЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ ЗБОРНИКА РАДОВА

I

У другом делу Зборника радова „Перспективе мултикултурализма у Србији и државама региона“, који су објавили Српска академија наука и уметности и Институт друштвених наука, штампано је десет прилога чије теме су посвећене различитим питањима етничитета, као једног од стожера, како мултиетничности као друштвеног стања, тако и мултикултуралности као јавне политике којом се уређују прво, природа односа етничке већине и етничких мањина и друго заштита етно-културних идентитета мањинских заједница.

II

Заједничко у свим радовима је то да аутори настоје да објасне како се одговарајућим политикама управља етничитетом. Колегиница Мирјана Рашевић је скренула пажњу на то да би Србија, уколико би посвећено радила на развоју економије, привреде, учвршћивању демократије, заштити људских права и инвестирала у образовне, еколошке и здравствене програме могла да од земље коју деценијама обележавају емиграциони токови, постане држава са проактивном имиграционом политиком. Не могу а да ову идеју не доведем у везу са политиком мултикултуралности коју је пре неколико деценија развијала и подстицала Канада – досељеници и подстицај усељеништву су од билингвалне земље са нарушеном демократијом и пољуљаним федералним уређењем због сталних напетости између франкофона и англофона учинили да постане држава у којој је мултиетничност

стратешки део привредног и друштвеног развоја и стабилности земље. Подстицајна имиграциона политика не само што је допринела политичким променама (донет је Устав, измењен концепт безбедности, усвојена нова културна парадигма) и буђењу идентитета домородачких народа већ је у пољу хуманистичких и друштвених наука допринела промишљањима и идејама које су промениле либералну парадигму. Принцип „етнокултурне правде“ и теорија „признања идентитета“, које је у теорију и политичку праксу увела канадска филозофска школа, а којој су претходили снажни грађански покрети у Северној Америци који су инсистирали на признању идентитета, равноправности и заштити права маргинализованих група, допринели су томе да се либерална држава заинтересује за колективне идентитете, културна права и политичку заступљеност мањина.

Тим проблемима посвећено је шест радова: проф. др Маријане Пајванчић, проф. др Тамаша Корхеца, проф. др Љубице Ђорђевић, др Славена Бачића, мр Јелене Лончар и мр Ксеније Марковић. Скренућу пажњу на неколико проблема којима се аутори баве у тим радовима.

Устав Србију дефинише као националну државу, засновану на људским и мањинским правима и европским вредностима, а мултикултурализам и универзалне вредности не спомињу се као део уставног и државног идентитета. Владавина права је заснована на неотуђивим људским правима, а мањинска права, иако честа синтагма у правном животу Србије, не помињу се у уставној парадигми. Правима националних мањина Устав и прописи се баве кроз институције мањинске самоуправе и културне аутономије таман онолико колико то захтевају европски стандарди заштите права националних мањина. Природа мултиетничности Србије је ипак другачија и захтева њој прилагођену мултикултуралну политику. Резултат тога што је пропуштено да се таква политика осмисли и спроведе јесу, с једне стране ишчезавање лимитрофних етно-културних ареала, а с друге стране јасно укалупљивање етничких идентитета у архаизме и традиционализме што условљава друштвену сегрегацију и слаби грађанску, али и политичку заједницу.

Међутим, требало би скренути пажњу на то да је уверење да су постојећим правним решењима уређена суштинска питања положаја, остваривања и заштите права националних мањина засновано на сагледавању само ужих аспеката политичке организације и институционалног функционисања сложених мултикултуралних друштава. Ово питање у нашој политичкој и правној теорији само је спорадично разматрано и уколико желимо да на општи начин укажемо на последице које је његово занемаривање изазвало онда би их прво требало тражити у уском, али дубоком процепу схватања савремених политичких

система који почива на томе да једној политичкој провенијенцији припадају интегрисана друштва чија су обележја консензус и културна хомогеност, а другој регулисана друштва у чијем назору су дисензус и културни плурализам¹. Иако у савременом друштву и реформисаној либералној теорији ова подела политичке организације друштава има сасвим друго значење, чини се да је још увек прикладна политичким условима у добром делу југоисточне Европе.

Тезу да је политика мултикултурализма неконзистентна и недоречена потврђују мишљења у радовима који се односе на политичко организовање и делотворну заступљеност и репрезентативност националних мањина у власти. Супротно Љубљанским смерницама ОЕБС-а, којима се инсистира на политичком представљању мањина, концепт политичког представљања националних мањина у Србији онемогућава њихово ефикасно учешће у политичком животу и отежава успостављање интегративних друштвених односа. Одлуке у представничким телима доносе се на основу већинског принципа, без развијених механизма делиберативне демократије, што онемогућава представљање мањинских интереса. Концепт политичког представљања националних мањина у Републици Србији заснован на „природном прагу“ погодује само бројним, територијално хомогено настањеним националним мањинама које имају снажне и добро организоване политичке странке. Осталим мањинама постојећи систем не обезбеђује политичку репрезентативност. Проблем политичке (не) репрезентативности националних мањина требало би сагледавати и у контексту становишта да искључивање мањина из политичког живота представља изазов демократији и не доприноси стабилности друштва. С обзиром на то да већински принцип у савременој либералној демократији не обезбеђује нужно друштвену стабилност, да би се она постигла, а друштво хомогенизовало око минимума политичких интереса, прибегава се мерама афирмативне акције, прилагођавању изборних система и изборних формула што у нашем политичком систему није омогућено.

Следећа два прилога, др Анкице Шобот и др Александре Вујић, посвећена су проблемима образовања националних мањина. Право на образовање, уз права на очување културе и коришћење матерњег језика и информисање на том језику, чини поље културне аутономије о чијем остваривању се старају мањинске самоуправе. У пракси мањинске самоуправе располажу са малим бројем надлежности на основу којих самостално одлучују о питањима из поља културне аутономије,

¹ Gabriel A. Almond, „Comparative Political Systems“, *Journal of Politics* 18, 3 (1956): 391.

а припадницима националних мањина је, упркос постојању уставне гаранције, простор за самостално одлучивање о питањима сопственог идентитета још више сужен. Њима је омогућено да самостално одлучују о коришћењу права из културне аутономије приликом уписа у посебан бирачки списак за избор мањинске самоуправе и у вези са језиком образовања и видом наставе које ће њихова деца похађати у основном образовању. Све остале одлуке у вези са колективним идентитетом мањине у њихово име доносе мањинске самоуправе, односно национални савети националних мањина, који с обзиром на то да су централизована тела, која се бирају само на националном нивоу, немају потребне ресурсе да компетентно и самостално врше ове функције². Право на заштиту идентитета припадника националне мањине није територијално омеђено на етнички густо насељен простор, већ би требало да буде доступан свим припадницима националних мањина, ма колико они удаљено живели од традиционалних „мањинских“ културних центара. Када је реч о образовању припадника националних мањина, требало би указати на изузетно високе проценте лица без основне школе или са непотпуном основном школом – 53,7% код Рома, 43,5% код Влаха, 26% код Румуна, 18,9% код Буњеваца, 17,7% код Бугара, 16,6% код Мађара, а и код припадника хрватске, бошњачке, украјинске и русинске националне мањине проценат таквих лица је већи од процента необразованих грађана српске националности који износи 12,8%. Забрињавајуће је то што је велики број тих лица старости од 15 до 24 године. И подаци о броју високообразованих лица међу припадницима националних мањина нису охрабрујући јер је свега 9,3% Мађара и Бошњака и 0,7% Рома, дакле најбројнијих мањинских етничких заједница, са високим образовањем, што одудара од просека високообразованих лица српске националности од 17%. Те разлике се свакако не могу сматрати позитивним у односу на друштвену интеграцију националних мањина. С друге стране, систем образовања на језицима националних мањина, без обзира на то што у предшколским установама и у основним школама АП Војводина од 2004. године константно опада број деце и ученика који су у васпитни и образовни систем укључени на матерњем језику, добија на значају, на рачун билингвалне наставе.

Последњи рад у овом делу Зборника, рад др Наде Радушки, посвећен је положају и интеграцији ромске националне мањине у мултикултуралној Србији и указује на добро познате чињенице – да су Роми,

2 Башић, Горан, *Мултикултурални вазар*, у Петар Теофиловић (ур.), Савет за међунационалне односе и локални заштитник грађана у мултиетничким срединама, Центар за истраживање етничитета, Београд, 2011. Стр. 26

упркос томе што су бројна и аутохтона етничка заједница, социјално и економски угрожена национална мањина, са обележјима етно класе, да се суочавају са дискриминацијом у образовању, приликом запошљавања и остваривања других права, те да је већина њих просторно одвојена у насеља, гета, која не задовољају основне урбанистичке услове. О проблемима Рома и проучавању њиховог живота, обичаја и савремених прилика стара се други Академијин Одбор који има богату историју и издаваштво.

III

На крају, али не на последњем месту, дозволите неколико речи о перспективама мултикултурализма у Србији у условима када је његова смрт у европском и глобалном контексту проглашена, као и о томе од какве користи су штива, подаци и истраживања мултикултуралности у условима када се многи питају чему друштвене и хуманистичке науке служе.

Наиме, након што је овај Зборник објављен, дешавала су се два процеса која су нажалост текла паралелно. Наиме, док су у Академијином одбору за проучавање људских права и националних мањина предложене нове академске расправе о донетима мултикултуралних политика у региону, а у Институту друштвених наука основана мултидисциплинарна група стручњака са различитих универзитета и института за истраживања мултикултуралности, те основана Балканска академска мрежа за истраживање феномена етницитета у југоисточној Европи, на политичком нивоу је текао други ниво расправе којом су покренуте измене закона, а најављене су и измене Устава којима се мења мултикултурна политика у условима придруживања државе Европској Унији. Нацрт измена закона о заштити права и слобода националних мањина, који је имао огроман утицај на демократски развој земље почетком двадесет првог века и који је мултикултуралност увео у правни систем Србије, био је предмет озбиљних примедби научне заједнице и цивилног друштва³. Већина тих примедби је била заснована на подацима и резултатима истраживања која су се мултидисциплинарно у више научних института и универзитетских центара спроводила претходних година о различитим проблемима мултикултуралности и етницитета. Одговор надлежних доносилаца одлука на ове примедбе био је следећи: Нисмо „у могућности“ да прихватимо

³ Нацрт измене Закона, примедбе стручњака и одговор на њих видети на: <http://www.ercbgd.org.rs/sr/naslovna/22/227-saopstenje-organizacija-civilnog-drustva-u-vezi-sa-nacinom-na-koji-tece-%20proces-izmene-propisaj-kojima-je-uredjen-polozaj-nacionalnih-manjina.html>

„предлоге како због тога што једним делом нису у духу концепта на којем се закон заснива, тако и због тога што у значајној мери одударају од системских решења, залазе у материју која треба да буде регулисана посебним законом, или представљају критику већ постојећих и важећих решења садржаних у другим законима“. Јасније речено, није прихваћена интегративна политика мултикултуралности заснована на природи мултиетничности Србије.

Када се у обзир узме то да се сличне политике воде и у региону, а да је на глобалној равни мултиетничност постала поштапалица политика заснованих на популизму, чини се да се перспективе мултикултурализма затварају у таутолошке границе толеранције различитости.

Вукашин Павловић

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ У РЕГИОНУ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Трећи део зборника *Ситање и њерсејекџиве мулџикулџурализма у Србији и државама рејона* садржи прилоге о мултикултурализму у Хрватској, Македонији, Босни и Херцеговини и Црној Гори, као и један кратак прилог са компаративним прегледом правног положаја Рома у постјугословенским државама.

Први прилог у овом делу зборника је рад Синише Таталовића, професора Факултета политичких знаности Свеучилишта у Загребу, на тему „Политичко представљање националних мањина: хрватско искуство“. Полазна поставка у овом саопштењу гласи: остваривање права националних мањина у протеклих двадесет и пет година био је врло динамичан процес пун превладавања бројних проблема и потешкоћа. Један од највећих проблема био је рат и санирање ратних последица, што је оставило трајан утицај на остваривање права националних мањина у Хрватској.

Уставно и законодавно регулисање положаја националних мањина, уз успоне и падове, покушавало је да успостави равнотежу између принципа интеграције и очувања идентитета националних мањина. У постизању тог циља, по оцени аутора текста, остварени су делимични резултати. Као позитиван пример аутор истиче утицај представника талијанске националне мањине у Истри, док су негативни примери углавном везани за представнике српске националне мањине, поготову у локалним заједницама које су биле захваћене ратом.

У тексту се анализирају резултати парламентарних избора у Хрватској одржаних крајем 2015. године. Број заступничких (посла-

ничких) места у Сабору (парламенту) Хрватске за представнике националних мањина унапред је обезбеђен и износи 8 места, а за њих се боре кандидати националних мањина у посебној изборној јединици (бр. 12), и то по следећим квотама: српска национална мањина, која је на тим изборима имала 129.683 регистрована бирача, бира три заступника; мађарска национална мањина, која има 9.129 регистрованих бирача, бира једног заступника; италијанска национална мањина, која има регистрованих 10.312 бирача, бира једног заступника; чешка и словачка национална мањина, са 6.456 бирача, бира једног заступника; аустријска, бугарска, немачка, пољска, ромска, румунска, русинска, руска, турска, украјинска, влашка и жидовска национална мањина имају регистрованих 14.093 бирача и бирају једног заједничког заступника; албанска, бошњачка, црногорска, македонска и словеначка мањина имају 26.774 бирача и бирају једног заступника. Највећу излазност је имала мађарска национална мањина са 49,02%, а најмању српска са 14,63% изашлих бирача.

Закључак је колеге Таталовића да, упркос чињеници што је Хрватска ушла у Европску унију, нека питања положаја националних мањина и даље су отворена, као што је службена употреба језика и писма и социјални и економски положај мањина. Нажалост ни медијска перцепција питања националних мањина у јавности није на очекиваном нивоу.

Аутор следећег прилога „Заједнице мањина у Македонији: уставна и друга правна регулатива“ је Светомир Шкарић, професор Правног факултета Универзитета у Скопљу. Он полази од оцене да је данашњи свет пун етничких конфликта који увећано избијају на површину као резултат потребе мањина да заузму своје природно место и да буду виђене као партнер оних који сачињавају већину у друштву. Професор Шкарић подсећа на две чињенице: прву, да преко 640 сецесионистичких покрета данас у свету захтева своју сопствену државу образлажући то тиме да нису у могућности да сачувају свој етнички идентитет нити да се развијају као признати ентитети унутар постојећих држава; и другу, да од око 200 постојећих држава само десетак се сматра моноетничким, што представља тек 0,5% глобалне популације. Аутор скреће пажњу на изјаву Ворена Кристофера за *New York Times* 1992. поводом етничког чишћења током распада друге Југославије, да би мултипликовање балканских етничких конфликта на глобалној скали могло да изазове формирање око 5.000 нових држава. Али проблеми нису узроковани само сепаратизмом бројних етничких мањина. Показује се да највећа опасност по мултикултурализам прети од национализма већина. Аутор се ту позива на оцену Карла Фридриха, јед-

ног од највећих заговорника „уставног инжињеринга“ који оцењује да национализам има највећу моћ, тако велику да уништава све на свом путу. Шкарић каже да се то могло видети на примеру Вуковара и Мостара, два мултиетничка града са највећим бројем етнички мешовитих бракова у тадашњој Југославији. У снагу национализма аутор се уверио интервјуишући 2009. године старицу из Мостара Јасму Кајтаз чувши њен песимистички исказ да национализам у Мостару неће нестати ни у наредних 100 година. У тексту се указује како је на Међународном форуму о мултикултурализму, одржаном у Јарославу у Русији 2011. Године, изнет податак да под притиском језика већинских нација прети опасност да од 7.000 језика, колико је процењено да постоји данас у свету, око 3.500 нестане. У првом делу свог рада Шкарић указује и на значај многих међународних конвенција донетих у последњих пар деценија, којима се настоји да се заштите права мањина. Он уочава да се међународно право све до почетка 1990-тих бавило само индивидуалним правим припадника етничких мањина, а да преломну тачку представља доношење Декларације ОУН о правима личности које припадају националним или етничким, религијским или језичким мањинама, која је усвојена 1992. године. Следећи корак у подршци међународне заједнице колективним правима националних мањина било је усвајање Оквирне конвенције за заштиту националних мањина, коју је усвојио Савет Европе 1994, а затим Препоруке из Лунда ОЕБС-а о ефективној партиципацији националних мањина у јавном животу, која је усвојена 1999. године. Део рада који се завршава општим разматрањима о мултикултурализму завршава се позивањем на оцену Ирине Бокове, тадашње генералне директорке УНЕСКО-а, која каже да је „културни диверзитет више снага него слабост“, као и захтев Карнегијеве Фондације за међународни мир, која наглашава дужност свих да се ствара повољан амбијент за толеранцију и дијалог са националним мањинама како би се омогућило да „културни девирзитет буде извор и фактор богатства сваког друштва, а не подела и конфликта“.

У другом делу рада професор Шкарић се бави питањима мањинских заједница у Македонији. Он полази од преамбуле уставних амандмана из 2001, где се чланови мањинских заједница третирају као део сопствене нације, али и као грађани Републике Македоније, с тим да је израз „етничка група“ био избегнут. То се може оценити као процес уједињавања две домовинске припадности, то јест етничког порекла (*patria nature*) и припадности домовини као грађанској афилијацији (*patria civilis*). Из текста преамбуле се може закључити да чланови мањинских заједница имају само једну домовину („*home country*“) и

једну отаџбину („*fatherland*“) Македонију, заједнички са припадницима македонског народа (*patria communis*). Након етнички мотивисаних војних сукоба, а уз помоћ међународне заједнице, Охридским оквирним уговором од 13. августа 2001. знатно је проширена листа мањинских права у Македонији. Аутор у завршним деловима текста анализира три нивоа остваривања права мањинских заједница. На првом нивоу су права оних заједница које у укупној популацији Македоније учествују са преко 20%. То се једино односи на Албанце, који по попису из 2002. имају 25,17% удела у укупном броју становника (док етнички Македонци учествују са 64,18% у укупној популацији). Албанска заједница има шира права од других мањинских заједница, нарочито у погледу званичне употребе свог језика, као и у области високог образовања. Други ниво заузимају мањинске заједнице које су експлицитно наведене у преамбули Устава Македоније: Турци, Роми, Срби, Власи и Бошњаци., који учествују сви заједно са око 10% (или око 200.000 становника) у укупној популацији у Македонији. Трећи ниво припада осталим мањинским заједницама (Хрвати, Црногорци, Словенци, Бугари) које заједно учествују са свега 1,03% (или 20.993 становника) у укупној популацији Републике Македоније.

Ауторка наредног текста „Амбивалентност мултикултурализма у Македонији“ је Весна Станковић Пејновић, сарадница Института за политичке студије у Београду. У уводу она подсећа на комши-капиџик, тај мали пролаз између два суседа који и у најтежим временима остаје отворен, као симбол некадашњег заједничког живота у свету различитости. Данас је остало само сећање на тај симбол, јер је изражена поларизација по етничким границама, нарочито код младих људи. У тексту се констатује да различите етничке заједнице живе у паралелним световима, а етничка подељеност становништва изразито је видљива у Скопљу, где свака етничка заједница живи у свом делу града. Политичке партије су подељене по етничким принципима, а политичка култура је више провинцијална него партиципативна. Разматрајући специфичност мултикултурализма у Македонији ауторка упућује на раскорак између институционалних облика повезаности и односа између различитих културних заједница, како је то дефинисано Охридским споразумом, и реалних интеретничких односа који постоје у свакодневном животу. Она оцењује да је мировни споразум из Охрида означио крај ратних сукоба, али и признао поделу друштва по националним границама. Тај споразум је постао гарант права заједницама које имају више од 20% становништва, а то су само Македонци и Албанци. Због тога што је фактички промовисао права само једне националне мањине (албанске) тај споразум није успео да унапреди мулти-

културални демократски систем. Очигледно је да албанска заједница има позитивнији однос према Охридском споразуму од македонске заједнице. Због тога су све чешћа мишљења да је тај споразум у пракси више допринео етничкој фрагментацији а не зближавању културно, верски и језички раздвојеног грађанства.

По мишљењу ауторке, у Македонији превладава мишљење да Албанци имају велику културну предност у односу на македонску већину која има само један велики културни центар – Скопље, док они имају четири: Тетово, Приштину, Тирану и Скопље. На културном пољу се води борба око симбола, македонског лава и албанског двоглавог црног орла. Осећај патриотизма повезан је са симболом етничитета, а осећај поноса са симболима земље, али постоји изразита међусобна антипатија према симболима етничких заједница.

Колегиница Станковић Пејановић оцењује да је мултикултурализам у Македонији мешавина либералног мултикултурализма у подручју грађанства и консоцијалне демократије која помера мултикултурализам у подручје политике. Занимљиво је њено запажање да у већини случајева политичари на нивоу земље имају више утицаја на погоршање интеретничких односа него локални политичари.

У завршним деловима текста ауторка разматра етничитет као темељ деобе власти, која је увек детерминисана актуелним односима политичке моћи. Она оцењује да је Македонија данас *de facto* бинационална држава са јаким процесима етнополитичке мобилизације.

Зарије Сеизовић и Мирза Смајић, са Факултета политичких наука у Сарајеву, у свом тексту „Особеност мултикултурализма Босне и Херцеговине у постдејтонском периоду“ полазе од констатације да ентитети, па чак и кантони унутар Федерације Босне и Херцеговине, представљају преовлађујући правно-политички оквир живота и рада босанско-херцеговачког друштва производећи етнизацију и стање *status quo*-а. Због тога Устав БиХ, тачније анекс 4 Дејтонског споразума, у који је уграђен модел консоцијацијске демократије све је више у јавном и научном дискурсу предмет озбиљне критике. Позивајући се на Меркелове налазе да се вишенационалне, вишеетничке и мултикултуралне државе знатно теже консолидују као демократије, аутори подсећају и на закључак до кога је дошао Клаус Офе, који тврди да националистичке или верске елите могу као политички предузетници у раздобљу посткомунистичке трансформације без других чврстих колективних идентитета (попут слојева, класа, професија) да остварују своје интересе за влашћу посредством националистичко-шовинистичких стратегија мобилизације.

Анализирајући ситуацију у БиХ кроз формулу мултикултурализам насупрот дејтонског национализма, аутори долазе до увида да је

спровођење Дејтонског мировног споразума омогућило етнонационалистичким странкама у свим деловима земље да добију превласт, што доводи до перманентног блокирања политичких, економских и социјалних реформи. У односу на мултикултурализам систем власти у земљи конституисан је тако да осигурава политичку партиципацију три конститутивна народа (Бошњака, Срба и Хрвата), али политички маргинализује националне мањине, односно неконститутивне етничке и националне групације. Крупна последица таквог стања је да се по мишљењу аутора мењају многи вредносни стандарди: интернационализам је замењен национализмом; атеизам је замењен теизмом (агресивно испољаваним и јавно фолклорираним); хуманизам је замењен националном хомогенизацијом; антифашизам фашизмом.

У закључку текста истичу се два става. Први, да у БиХ не постоји прихватљива функција културе поверења и помирења, што подстиче нетолеранцију и препознавање политичких, културних и друштвених различитости и генерира општу несолидарност у друштву. И други, да је национална хомогенизација још увек жива и активна баријера политичкој и економској реинтеграцији државе.

Аутори на крају препоручују оснаживање заједничког културног идентификационог кода на рачун безусловног истицања етнонационалне различитости, како би се ојачао сензибилитет грађана различитих националних, етничких и религијских скупова за оно што их повезује, а не дели, као што је то било током трагичних ратних догађаја у првој половини деведесетих година.

Аутор следећег реферата у овој групи је Сенадин Лавић, са Факултета политичких наука у Сарајеву, а наслов текста је „Босна, Бошњаци и идентитетна историја: основне црте процеса идентитетне историје“. Један од полазних постулата у овом тексту је оцена да све што је створено у Босни у последњих стотину година представља резултат прожимања, суживота и заједничког живљења различитих етничких и религијских група на њеном простору. Лавић сматра да не постоје „чисти“ Срби, Бошњаци или Хрвати који би служили као примогенитурни ликови за будуће генерације. „Такво нешто могу само измислити ограничени умови у епохи нацијског нихилизма“, каже он. Због тога и његова оцена да су присилни покушају национализирања Бошњака у смеру српства или хрватства представљали најсрамнији хегемонијски подухват у 20. веку. Након кратког увида у претпостављену етногенезу имена Босна, Лавић долази до историјски неоспорно утврђених чињеница. Прва од њих је да је већ средином десетог века, према сведочењу Константина Порфирогенета, постојала земља Босна, која ће касније под краљевством Твртка Котромана бити сматрана једном од моћнијих државних творевина у овом нашем делу Европе. Друго, да

је Босна 1463. потчињена Османском султанату, када су њеној плуралности додата два нова својства: ислам и стратешка позиција крајине у смислу пограничне области, која је делила отоманско царство од западне и средње Европе. Аутор указује на још два важна момента за тај период. Име „Бошњани“ за народ који је ту живео, замењено је именом „Бошњаци“. А од 19. века босански феудалци почињу да се супротстављају османској власти, о чему сведочи пример покрета под вођством Хусеина Градашчевића који је прогласио аутономију Босне 1831. године, али је тај покрет немилосрдно угушен. Треће, од 1878. године Аустроугарска монархија је у Босни наметнула своју власт, што је изазвало велику сеобу Бошњака исламске вероисповести у остатке Османског царства на Европском тлу: Новопазарски санџак, Косово, Македонију, Тракију (по неким проценама за 40 година аустројске владавине иселило се из Босне око 300.000 људи).

Враћајући се нашем времену Лавић упозорава: „Ми данашњи често конструирамо садржаје који су резултат нашега времена и онда их неопрезно ‘пласирамо’ у неку прошлост коју би жељели обликовати према идеалима наше садашњости“. И каже: „Прихватајући ислам Бошњаци никад нису постали Турци нити су престали бити Бошњаци“. У време увођења ислама то је била примарно религија урбаног становништва, али су постојала много мешовита насеља у којима су заједно живели и кршћани и муслимани, негде бројнији једни а негде други и често су припадници једног те истог рода. Верска разлика ће послужити за етничко диференцирање у време успостављања османског система *милета* (којим се становништво разврставало по верском а не етничком принципу). Аутор оцењује да је религијски плурализам у Босни сматран њеним важним и особитим својством, све до појаве национализма у 19. веку, када су религије постале матрице за диференцирање етничке и националне припадности. За време социјализма у другој Југославији комунистички идеолози су, према аутору, подвалили име за народ назвавши га општим верским називом Муслимани.

У закључку свог текста Сенадин Лавић упозорава на опасан редукционизам присутан у наше време који показује „да идентитет може бити заробљен у идеологије нацијске и националне политике, искориштен за моћ владарских олигархија, интереса капитала или, најзад, злоупотребљен од стране религијских институција“. Он сматра да тако настају најбесмисленије предрасуде о идентитетима људи и заједница, наиме, да би неко био Бошњак мора бити муслиманске вере, Србин православац, а Хрват католик. То је, по његовом мишљењу супротно препознатљивом цивилизацијском прожимању плуралног друштва које се опире унифицирању и даје ново мултикултурно значење свету.

Претпоследњи прилог у трећем делу зборника представља текст Зорана Лутовца, Институт дрштвених наука Београд, под насловом „Стање и перспективе мултикултурализма у Црној Гори“. Аутор најпре разликује термин мултикултуралност, који је нормативно-декриптивног карактера, од мултикултурализма, који означава креирање, спровођење и евалуацију мултикултуралне политике. Политика мултикултурализма, по њему, има три димензије. Прво, да је усмерена на јачање друштвене хомогености и заједничких вредности унапређујући добра свих њених националних и етничких група. Друго, да промовише различитост и поштовање плурализма култура. И треће, да подстиче интеркултурни дијалог, као слободну размену идеја између појединаца и група различитог националног, етничког, верског или језичког порекла, како би се унапредило међусобно уважавање и толеранција. Аутор оцењује да је главни фронт на идентитетском политичком пољу отворен на линији расцепа некада јединственог црногорско-српског идентитета. За разлику од Бошњака, Албанаца, Хрвата и Рома, који се самоодређују као припадници националних мањина, које су подржале независност Црне Горе, Срби и Црногорци српског идентитета самоодређују се као припадници већинског народа, или, прецизније речено, у већини не прихватају статус мањине већ аутохтоног народа. Због тога се у политичком смислу доживљавају као реметилачки фактор у процесу раздвајања некад јединственог идентитета. Треба додати да се и Муслимани самоодређују као аутохтони црногорски грађани и не сматрају себе класичном мањином која има матичну земљу ван Црне Горе, као што то чине Бошњаци. Охрабрују, међутим, истраживања која показују да између Црногораца и Срба не постоји етничка дистанца.

Аутор закључује да се „Црна Гора може означити као мултикултурно друштво без мултикултурализма, као друштво културне, националне и верске разноликости, али и као друштво без политике која интегративно управља тим разноликостима. Црна Гора је политичка заједница начелно и добрим делом институционално опредељена за грађанску државу, али је фактички национална држава у којој се национализам заснован на изградњи нових елемената идентитета негује као државна идеологија и подржава, промовише и афирмише као највиши облик патриотизма“.

Завршни текст овог дела зборника има наслов „Роми у постјугословенским државама“, а аутор је Ебен Фридман, из Европског центра за питања мањина. Текст садржи крајње сажету компаративну нормативно-правну анализу регулисања положаја Рома у државама насталим на простору СФР Југославије на основу следећих осам

кључних параметара: 1. уставно признање; 2. анти-дискриминациона легислатива; 3. примарно образовање; 4. прописи о мањинама; 5. услови за представљеност у парламентима; 6. стратегије на нивоу централне власти; 7. аранжмани за савете и координацију; 8. циљни механизми на локалном нивоу. Аутор закључује да су постигнути скромни резултати у области образовања и здравствене заштите, и много амбивалентнији и проблематичнији развој у области запошљавања и становања.

На крају овог сажетог приказа може да се констатује да се, упркос извесним разликама у погледима аутора на питања мултикултурализма у региону, као и чињенице да се читаоци нити могу нити морају сложити са свим ставовима у наведеним текстовима, у целини гледано може основано рећи да су прилози о којима је овде било речи значајно обогатили наше како теоријске тако и емпиријске увиде у проблеме и стање мултикултурализма у више земаља нашег региона.